

Tetoviranje: lepota z navdihom svobode

ČLOVEKOVA ZUNANJOST: PODOBA IN RESNIČNOST

Naša zunanja privlačnost ima pomemben vpliv na uspešnost naših družbenih razmerij. Na privlačne ljudi pogosteje mislimo, opredeljujemo jih kot bolj zdrave, izražamo večjo podporo njihovemu delu in ugotavljamo, da so vplivnejši. Privlačni ljudje so spretnejši pri vzpostavljanju stikov in uživajo ekstenzivnejše spolne interakcije kot drugi ljudje. Možnosti njihovega ekonomskega uspeha so večje, pa tudi njihovo moralnost ponavadi cenimo bolj. Privlačni ljudje izražajo več splošnega zadovoljstva, imajo višjo raven samospoštovanja in so manj izpostavljeni duševnim boleznim.

Pojavnost, predvsem pa njeno spreminjanje torej neizbežno komunicira z družbenim okoljem. Vsakdo, ki spreminja svoj videz po pravilih, ki se ne vklapljajo v prevladujoče norme, tvega, da ga bo okolica opredelila kot družbeno ali moralno inferiornejšega. In obratno: kadar se kdo odloči, da bo njegova zunanost izstopala iz ustaljenih pravil, s tem pravzaprav simbolično izraža svoje nestrinjanje s prevladujočimi normami.

Različne oblike trajnega spreminjanja fizične podobe telesa so se pojavile v različnih delih sveta in povsod so stoletja ali celo tisočletja praviloma živele dokaj podobno življenje in imele konstruktivno vlogo v starodavnih civilizacijah. Šele v sodobni

praksi trajnega spreminjanja telesa se je (večinoma) v zahodnih kulturah razvilo na primer tetoviranje z družbeno destruktivnim prizvokom. Razlog za to bi utegnil tičati v posameznikovi odtujenosti, celo od samega sebe (ki se kaže na primer v zamenjevanju od zunaj spodbujenih, v družbi ali na trgu produciranih potreb za njegove izvirne potrebe), pojavu, ki je do sodobne civilizacije v takšnem obsegu nepoznan.

Ta nekonvencionalna podstat spreminjanja fizične podobe telesa pa v zahodnih družbah v zadnjem času dobiva tudi nove vsebine. Umetniška razsežnost tetoviranja, ki jo danes najdemo pogosteje kot kdaj prej, tetoviranju odvzema asocializacijsko, deviacijsko in obrtniško razsežnost. Preseči poskuša javno zavračanje tetoviranja, da bi postala umetnost tetoviranja splošneje priznana in sprejeta.

Samozadostna želja po lepem

Namen tetoviranja je okrasiti telo in ga lahko primerjamo z nakitom in oblačili. Med osnovnimi razlogi za tetoviranje najdemo takšne, ki jih lahko pripišemo tudi oblačenju in modi: ščitenje, povečanje (spolne) privlačnosti telesa, izražanje čustev in mišljenja, zabeležba posebnih dogodkov in izražanje pripadnosti in skupinske identitete.

Tetoviranje je pojav, ki je s svojo kontroverznostjo različno vrednoten in uporabljan tako na civilizacijskem obrobju kot tudi marsikje, kjer ga morda ne bi niti pričakovali. V zavesti današnjega človeka se pojavlja zdaj kot sporno namerno izkazanje telesa, zdaj kot estetsko-umetniško in kot modno početje; kot grožnja človekovi konformnosti, pa tudi anonimnosti ali zopet kot potrditev samoidentitete in oblasti nad lastnim telesom.

Ljudje za dosego željene družbene identitete, samoopredelitve in povezav z okoljem uporabljamo zelo različne načine doseganja željene fizične podobe telesa in zunanosti. Najpogostejši metodi sta oblačenje in moda, splošno pa oblike spreminjanja telesa razlikujemo po njihovi stalnosti.

Na najpreprostejši ravni, zato pa tudi najbolj razširjena sta oblačenje in moda v oblačenju tista, ki simbolno izražata spol, družbeni status, življenjski stil, osebne interese, vrednote in druge vidike identitete posameznika. Nekateri vidijo začetke mode v obdobju prodora meščanskega družbenega sloja (barok) in demokratizacije družbe. Moda pri plemstvu je stoletja živela hermetično, iz simbolike oblačenja in mode je bil izločen največji del družbe. To pa pomeni, da fenomen mode še nikoli ni bil tako aktualen kot prav zdaj, v času, ko je sodobna družba bolj kot kdaj prej izgubila razredne, stanovske, premo-

ženjske in druge delitve, v času, ko se modni trendi ravnajo po željah najpomembnejšega potrošnika, to je srednjega sloja.

Fenomen mode je še vedno zavrt v izjemno terminološko in semantično nedoločenost, ki jo dokazuje pogosto mešanje z izrazi (pomeni) običaj, stil ipd. Tako identifikacijska kot dekorativna vloga okraševanja, spreminjanja zunanosti sta bila poznana že pred tisočletji, čeprav takrat o modi še ne more biti govora. Šele takšno okraševanje telesa, ki je očiščeno vsakega funkcionalizma, ki ima le estetsko funkcijo, je lahko modno. Tako bi tudi lahko ločili oblačenje od mode. Oblačenje od mode razlikujem po tem, da ima prvo poleg estetskih še druge vloge, na primer zaščito pred vremenskimi vplivi, religiozno magično vlogo, na primer obredna oblačila, oblačila, povezana z opravljanjem poklica, na primer zaščitne obleke, higienska ipd.

Predhodnik okraševanja telesa z (modnim) oblačenjem pa je prav gotovo okraševanje človekove kože. S tega stališča je estetizacija oblačil nekakšno okraševanje človekove "druge kože", tetoviranje, barvanje telesa ipd. pa predhodniki oblačilne mode. Zato tudi Veblen pravi, da se je potrebno v iskanju ustvarjalnih načel, ki bodo služila kot motiv za novatorstvo v modi, spet vrniti k primitivnemu, neekonomskemu motivu, iz katerega je obleka nastala, to je motivu okraševanja.

Preoblikovanje telesa: sporočila iz pradavnine

Eden najpogostejših načinov, ki so ga ljudje že v pradavnini uporabljali za lastno identifikacijo, je barvanje telesa. V Afriki je pogosta tudi kombinacija barvanja in tetoviranja z brazgotinjenjem. Tetoviranje in barvanje telesa imata veliko skupnega, razlika pa je v tem, da barvanje ni tako obstojno in trajno kot tetoviranje, zato se uporablja včasih za drugačne namene. Veliko je obredja, običajev in postopkov, kjer barvanje telesa odigra podobno vlogo kot tetoviranje.

Barvanje telesa se uporablja za pritegovanje pozornosti, in to v vseh delih sveta. Tako v ZDA, kjer letno za ličenje in nego las potrošijo okoli 5 milijard dolarjev, kot v tradicionalnih kulturah Afrike, Azije in drugod.

Sudanski Nubijci so na primer razvili barvanje telesa do izjemno visoke ravni. Nubijska umetnost barvanja telesa je v prvi vrsti estetska, vezana na čiščenje človeškega telesa, zdravja in fizične moči. Mladi Nubijci ustvarijo zelo osebne poslikave, s katerimi poudarijo svoj fizični razvoj. Uporaba barv in oblik je odvisna le od osebne ustvarjalnosti, ne od tradicionalnih ali religioznih pravil. Zaradi izvirnosti, simetričnosti in upoštevanja telesnih značilnosti je barvanje telesa pri Nubijcih zelo cenjeno,

zelo pa ga spoštujejo tudi drugi, na primer umetniki, oblikovalci in drugi strokovnjaki v zahodnem svetu.

Naslednja oblika začasnega, ali bolje, "na pol trajnega" spreminjanja podobe telesa in fizične zunanosti je oblikovanje frizure. Lasje se pristrižejo ali tudi povsem odstranijo, oblikujejo, barvajo in nasploh uporabljajo kot medij za estetsko ustvarjalnost in družbeno komunikacijo. Podobno velja tudi za oblikovanje brade ali brkov pri moških, nohtov, včasih celo zob, kar pa bi bilo morda bolje uvrstiti že med trajne spremembe telesne podobe.

V mnogočem so si nestalne in stalne spremembe podobe telesa in fizične zunanosti podobne. Pogosto se razlikujeta v vrsti sporočil, ki jih "prenašata". Tiste oblike spreminjanja podobe telesa in fizične zunanosti, ki jih lahko brez težav predrugačimo ali izbrišemo, nosijo sporočila s časovno ome-

jeno razsežnostjo, zaradi česar hitro zastarevajo. Drugače je s tetoviranjem, prebadanjem, oblikovanjem in brazgotinjenjem telesa kot oblikami stalne spremembe podobe telesa in fizične zunanosti. Te zaradi trajnosti izražajo sporočila s trajnim pomenom in veljavo, na primer o osebnih značilnostih (spolu, zrelosti), družbeni pripadnosti (klanu, cehu, plemenu), tradicionalnih konceptih (na primer lepote pri plemenu Mangbetu v Osrednji Afriki in Chinookih iz severnoameriške zahodne obale, ki se izraža z oblikovanjem glave).

Preoblikovanje telesa (*body shaping*) se pogosto uporablja za zadovoljitev ustaljenih pravil lepote.

Estetska komponenta v obredni deformaciji telesa Nubijke: okraševanje kože je predhodnica mode.
Vir: Reifenhahl, Leni. *The People of Kau.*

Kitajske ženske so stoletja povezovale svoja stopala, da bi dobila "lotosov cvet", po tradicionalnih merilih idealno veliko, tri inče dolgo stopalo, ki se je lepo prilegalo v moško dlan. Poleg erotičnega pomena in učinka (zaradi znižanja pretoka krvi v stopalu, ki je bilo "pravilno" povito, se je pojavil poseben vonj stopala) je imela ta oblika preoblikovanja telesa tudi pomen simbolne in celo dejanske družbene onesposobitve. Zaradi erotičnega pomena lotosovega stopala so ga sprejele tudi prostitutke, konkubine, moški homoseksualci in transvestiti.

Tudi v zahodnih družbah je oblikovanje telesa pogost pojav. Ravnanje las, preoblikovanje "etničnih" nosov s plastičnimi operacijami, dieta in telesna vadba so kar pogosti načini preoblikovanja telesa. V zgodovini je bil za preoblikovanje telesa uporabljan steznik. Ob izteku 20. stoletja je okoli 5 odstotkov Američanov za preoblikovanje telesa že prestalo plastično operacijo.

Tudi prebadanje telesa v sodobnih družbah srečamo pogosto, vendar le v zelo omejenem obsegu: znano je prebadanje ali preluknjanje kože, pa tudi mišic, obdelava prsnih bradavic, popka in genitalij. Nekateri vidijo namen sodobnega prebadanja genitalij v "križanju mineralov in življenja", kar pomeni "prodiranje v osrčje kozmosa, kot sredstvo za preseganje sil življenja in sil smrti". Slednje pa spada v domeno posameznih sadomazohističnih in *gay* subkultur.

Brazgotinjenje telesa je še ena od navad, s katerimi so se mnoge rase ukvarjale tisočletja. Pomen brazgotinjenja pa se je s časom spremi-

Barvanje telesa pri Nubijcih: pri črnih tetoviranje ni bilo razširjeno, saj bi na črni koži ne učinkovalo. Za Nubijce je telo le dovršitev njihove umetnosti. Kot Simbol telo predstavlja dovršeno lepoto in sredstvo umetniškega izražanja.
Vir: Reifenhahl, Leni. **The People of Kau.**

njal. Brazgotinjenje ima običajno ritualni pomen, včasih pa ga najdemo tudi v povsem estetski funkciji. Plemenska znamenja so često vtetovirana – vrezana in omogočijo nositeljem plemena, da so prepoznavni na bežen pogled, toda možno je tudi, da je bilo brazgotinjenje najprej oblika cepitve. Majhni rezi omogočijo dostop mikrobom in bakterijam, ki človeški organizem spodbudijo k razvoju protitelesc. To ustvari zanesljivo imunost in ima koristen učinek za kasnejše zdravljenje ran, ki so mu domorodci često izpostavljeni.

Vizualne učinke stalnega spreminjanja telesa, to je polepšav na primer s poslikavami, brazgotinami ali tetovažami, je človek v pradavnini utegnil spoznati slučajno: po poškodbah z odprtimi ranami ali pri opeklinah so zemlje neočiščeni deli kože “spremenili” barvo, potemneli.

Tetoviranje danes zajema zelo raznolike vzorce, motive, estetske ravni itd. Na eni strani spada med najbolj sporne oblike okraševanja človekovega telesa in umetniškega izražanja sploh, na drugi pa je med najbolj izpovednimi modernejšimi oblikami umetniškega, oblikovalskega in modnega izražanja. Zato je tetoviranje bogat, neizkoriščen vir tudi tistim, ki se s tetoviranjem neposredno ne ukvarjajo, zaznavajo pa bogastvo tega do danes večinoma odrivanega vira navdiha in sporočil.

MISTIČNI IZVIRI SODOBNE LEPOTE

Tetoviranje je v vsej svoji raznoliki pojavnosti avtonomna in avtentična oblika človekovega estetskega izražanja. To velja celo takrat, ko je njegova prvenstvena naloga zaščitna, ritualna, zatraževalna ali prestižna. Težnja po oblikovalski ustvarjalnosti je namreč splošna lastnost človeških družb v vseh geografskih in časovnih razsežnostih. Tako se tudi tetoviranje le redko omejuje na strogo funkcionalnost (mističnost, istovetenje, iniciacija ipd.). Vzroki za njegov obstoj od davnine do ponovnega sodobnega razcveta so seveda različni in večplastni, vendar temeljijo na prvinski potrebi: ta je na primer pripeljala tudi od primitivne piktografije do modernega stripa, slikarstva, grafitu ali plakata.

Tetoviranje pa privlači pozornost tudi zato, ker s seboj nosi podobo eksotičnosti. Eksotičnost tetoviranja je v ideji, da tetoviranje vsebuje prepoved ali tabu. Zato ni čudno, da tetoviranje najpogosteje najdemo med marginalci in med pripadniki višjih družbenih slojev. Ironičen in eden redkih primerov take vrste je to, da so že od zgodnjih časov tetoviranja višji družbeni sloji z marginalci povezani s kulturo, ki je značilna v prvi vrsti za nižje družbene sloje. Pripadniki višjih slojev s tetoviranjem iščejo avro misterioznosti, pustolovstvo in eksotičnost. Izmenjava pa je v primeru tetoviranja tekla tudi v

obratni smeri. Ljudje iz delavskih slojev, prav tako kot kriminalci in pripadniki podzemlja, so hrepeneli in posnemali tiste lastnosti, ki so jih pripisovali višjim slojem, ti pa so jih v resnici prevzeli od njih samih.

Tisočletna zgodba

V zahodnih kulturah se je tetoviranje prvič pojavilo med skupnostmi na britanskem otočju: Pikti, Škoti in Kelti celo svoja imena dolgujejo okraševanju telesa. Prvi po železni opremi, ki so jo uporabljali za tetoviranje, in drugi iz keltske besede, ki pomeni "barvanje v različnih barvah". Pikti so se tetovirali z iglo in rastlinskim pigmentom, kar je bilo privilegij in domena višjega plemstva. Tetoviranje je bilo namreč tudi način razlikovanja od preprostega človeka. Kelti so bili močno tetovirani z živalskimi liki, s čimer so hoteli poudariti svojo strašljivo podobo. Julij Cezar je v svojih spominih zapisal, da so Kelti pobarvani modro in nosijo podobe, ki jih je v boju težko gledati brez strahu. Stik Keltov z rimskimi legionarji pa je ponesel tetoviranje v Evropo, kjer je postalo priljubljeno in se širilo posebej med vojščaki, dokler ga v tretjem stoletju krščanski cesar Konstantin ni prepovedal zato, ker "onečašča Božje delo". Njegova prepoved pa se je nanašala le na tetoviranje obraza.

Še stoletja se je tetoviranje ohranilo med Anglosasi, kjer so predvsem predstavniki plemstva nosili poslikave z ljubezenskimi ali verskimi motivi. Tako je bilo po bitki pri Hastingsu pohabljen telo kralja Harolda mogoče spoznati samo po ljubezenski tetovaži "Edith".

Od osmega do desetega stoletja je cerkev spet zavrla tetoviranje zaradi spreminjanja telesa, ki je bilo ustvarjeno po Božji podobi. Tetoviranje je postalo ponovno bolj razširjeno v času križarskih vojn: križarji so si s tetovažo križa ali katerega od drugih verskih znamenj "zagotovili" krščanski pokop, če bi morali umreti v tuji deželi.

Do osemnajstega stoletja je bilo religiozno motivirano tetoviranje edina pomembnejša oblika tetoviranja, ki ima zasluge za to, da se je v zahodni kulturi tetoviranje ohranilo. Tetoviranje je cvetelo predvsem v Jeruzalemu, saj so romarji pogosto želeli ohraniti spomin na obisk Svete dežele in označiti svojo pripadnost

*Tetoviran markeški poglavar.
Izbor mest in leg poslikave
telesa je bil tako dognan, da je
ornamentika ob premikanju
telesa, hoji, napanjanju mišic
rahlo valovala.
Vir: Scutt, Gotch. 1986.
Sex, Art and Symbol.*

Bogu. Ta praksa se je ohranila vse do danes. Kljub verskim prepovedim se je tako pri kristjanih (kot tudi pri muslimanih) tetoviranje uveljavilo kot dokaz, da so opravili romanja v svete kraje. Izhaja morda iz časov križarskih vojn. Koptski romarji so si tetovirali besedo Jeruzalem z datumom obiska in morda še standardizirani verski emblem. V tem času je bilo trajno poslikavanje telesa tako razširjeno, da ga je cerkev spet prepovedala, češ da škodi zdravju duše. Tako je Cerkev na eni strani tetoviranje prepovedovala, na drugi pa so prav tetovirani verniki zaslužni za stoletja neprekinjeno prakso tetoviranja v Evropi. Seveda ne gre za naključje: katoliška cerkev je bila pravi množični proizvajalec svetih podob, relikvij, simbolov in religioznih znakov, še posebej v zvezi s križanjem, ki ga je slikala, tiskala in postavljala, kjer je le mogla. To se je posledično pokazalo tudi v določenem tipu tetoviranja.

Navkljub prepovedim in obsodbam je popularnost tetoviranja naraščala in se razvila vse do današnjega časa z nekaterimi podobnimi, pa tudi različnimi značilnostmi glede na človekove in družbene običaje različnih ras, ljudstev, družb. V staro krščanstvo je tetoviranje po vsej verjetnosti prodrlo iz vzhodnomediterranskega kulta, uporabljali pa so "značkovni" oblikovalski pristop k tetoviranju: tetovaže so bile videti kot značke, medalje ali pripionke (bedži).

*Tetovaža ni končana, dokler ni fotografirana (Cliff Raven). Slika iz zbirke posebej redkih tetovaž žensk na prehodu v dovo sodobnega tetoviranja. Vir: **Tattoo World**, Vol. 1, No. 1, 1994, str. 55.*

Dva dediča

Pravi razcvet in popularizacijo, ki jo opažamo v zadnjem stoletju, pa je tetoviranje doživelo šele z dvema inovacijama. Vsaka je na svoj način omogočila razmeroma enostavno tetoviranje in kakovostno reprodukcijo vizualnih sporočil. Prva iznajdba je tetovirni strojček, ki je omogočil v glavnem manj boleče in hitro, to je ceneno tetoviranje. S standardiziranimi podobami za tetoviranje, ki so se kot vzorec najprej prekopirale na kožo in služile tetoverju kot vzorec, je bil izpolnjen še drugi temeljni pogoj za začetek hitrega širjenja obrti tetoviranja v zahodnih kulturah. Ta je postopoma prestopila meje obrobnih družbenih skupin in do danes že postala priljubljen izrazni način v masovni kulturi (na primer oblikovanja podobe izvajalcev in oboževalcev pop kulture) in umetniškem ustvarjanju.

Zelo zanimivo pa je, da je večanje tržne zanimivosti nekdam na obrobje družbe odrinjenih nagnjenj, okusov ali potreb "izprijencev", ponavadi, izpostavljeno še večjemu odporu javnosti kot pa "čudaštva" ali "izprijenosti" same. Tako je na primer s prostitucijo in pornografijo, razpečevanjem drog, pa tudi s tetoviranjem ali grafitarstvom. Lahko bi trdili, da je netržno zanimanje za te "posebnosti" same precej zapostavljeno ali pa vsaj vkalupljeno in zato neplodno.

Pogosti pa so primeri, ko je na obrobje družbe odrinjena subkultura ali kultura nižjih družbenih slojev v čisti ali prilagojeni obliki predrla lastno zaprtost in postala del *mainstreama*, na primer jazz ali film. V poznih sedemdesetih je Rolando Castellon, postavljalca razstave "Estetika grafitov" v Muzeju moderne umetnosti v San Franciscu govoril celo o kulturnem imperializmu, kjer uveljavljena in od večine sprejeta kultura prisvaja, očiščuje in v umetnost preoblikuje kulturo družbenega obrobja. Kulturna proizvodnja marginalnih družbenih skupin je namreč stalen vir za osveževanje prevladujočih umetniških žanrov, pa tudi za komercializacijo.

Zgodovina grafitov je lahko poučna za predvidevanje spreminjanja popularnosti tetoviranja in možnosti, da se tetoviranje umesti v priznane načine (umetniškega) izražanja. Tako kot tetoviranje so tudi grafiti vrsta kulturne produkcije, ki izhaja iz družbenega obrobja revnih, manjšin, urbaniziranih okolij, predvsem moških. Grafiti delujejo podobno kot tetoviranje: so gesta ločitve in osamitve od večine, simbolizirajoč teritorialno pripadnost, članstvo, osebno identiteto in protest zoper nadzor, ki ga izvaja družba.

Zato v komercialno dinamičnih družbenih sistemih uradna kultura in umetnost pozorno spremljata vsako tisto marginalno subkulturo, ki zbujajo zanimanje oziroma interes potrošnikov ali ponuja višjo kakovost (izvirno sporočilnost) stvaritev oziroma storitev. Tržne raziskave na Japonskem so na primer pokazale, da je za ugotavljanje bodočih tržnih trendov potrebno poznati predvsem tržno obnašanje najstnikov in njihov odnos do novosti.

S standardizacijo tetoviranih podob in komercializacijo je tetoviranje prestopilo mejo družbenega obrobja in postalo kič. V njem večinoma ostaja vse do današnjega časa. S komercializacijo pa sta se v tetoviranju vendarle izostrila dva, pravzaprav komplementarna pola: tetoviranje kot kič in tetoviranje kot umetnost.

Čeprav je umetnost čista človekova veščina, je vendar veščina, napolnjena s čustvi in/ali razumom. Kič je izrastek umetnosti. Je pristen poskus veljavnega opisa proizvoda človekove usposobljene spretnosti, ki pa je ni mogoče obravnavati kot umetnost. Kič ni znak slabega okusa, prej degradirana, skrivljena in popačena umetnost. Medtem, ko prevladujoče vrednote na oceno umetniškega dela ne bi smele vplivati, pa

je z ocenjevanjem kiča prav nasprotno: ta vsebuje določljivke aktualne družbene klime.

Prav zaradi tržne naravnosti tetoviranja ni čudno, da danes večina tetoverjev daje prednost tehnični večšini tetoviranja pred njeno umetniško razsežnostjo. Kljub temu, da v zahodnih kulturah pri tetoviranju še prevladuje vidik kiča, se v zadnjih desetletjih krepi tudi umetniški in modni vidik tetoviranja. Za prihodnost tetoviranja je zato pomembno naslednje: na popularnost, s tem pa na kakovost tetoviranja kratkotrajno lahko močno vplivajo modni trendi; dolgoročno pa razvoj tetoviranju zagotavlja samo dvig ravni njegovega umetniškega izraza. Ali drugače, čim višja bo umetniška raven tetoviranja, tem zanimivejše bo tudi za sicer menjajoče se, vendar tudi skozi variiranje ponavljajoče se modne trende.

ČLOVEŠKA KOŽA KOT (NE)PORISANO PLATNO

Sodobno tetoviranje, to je tetoviranje od devetnajstega stoletja naprej, se je v zahodni civilizaciji odvijalo zunaj institucionalnih okvirov, posebej izven sveta umetnosti. Kljub temu ima od samega začetka do petdesetih let tega stoletja nekaj skupnih značilnosti. Tetovirane podobe so zelo grobe in konvencionalne. Največ strank, pa tudi tetoverjev je prihajalo iz nižjih slojev, najbolj iskane so bile majhne, kot bedži velike tetovaže. Nova tetovaža je bila narejena brez vnaprejšnjih predstav o medsebojnem učinkovanju nove in obstoječih tetovaž, kaj šele skladnosti s prihodnjimi. Do sredine dvajsetega stoletja sta v tetoviranju prevladovali tehnična večšina nad estetskimi presojami in pridobitniški pred umetniškimi nagibi.

Prvi poskusi tetoviranja z umetniškimi ambicijami so usmerjeni na reprodukcije umetniških likovnih del. Tako sta na primer Emma in Frank de Bourg nosila reprodukciji da Vinci-jeve Zadnje večerje in Kalvarije. Pokazalo pa se je, da je človeška koža platno posebne vrste in da sta slikanje in tetoviranje povsem različni veščini. To je dobro občutila Emma, ko se je nekaj let po nastanku tetovaže ponovno razkazovala v javnosti: nekateri opazovalci so ji takrat povedali, da so se njeni apostoli v zadnjem času "precej razlezli"... Razliko med tetoviranjem in slikanjem pa lahko preizkusi vsak, če si nariše krog najprej na list papirja, potem pa še na primer na nepravilno zaobljen predmet. Pravila risanja na tridimenzionalni medij so namreč povsem drugačna.

V začetku šestdesetih let je tetoviranje stopilo v dobo preporoda. Čeprav so takrat v obrti tetoviranja še prevladovali ekonomski motivi, zunaj nje pa odklonilno stališče (javnosti),

so se v zadnjih treh desetletjih pojavile tri pomembne spremembe, izvirajoče iz takrat modnih psihičnih in čustvenih transformacij ljudi. Na področju tetoviranja so začeli eksperimentirati nekateri mladi, ki so imeli univerzitetno ali umetniško zaledje in izkušnje z delom v tradicionalnih umetniških medijih. Za mnoge med njimi je bilo to eksperimentiranje motivirano z nezadovoljstvom z vsebino konvencionalnih umetniških oblik, pa tudi s tem, ker so v tetoviranju videli možnost hitreše osebne promocije in poklicnega napredovanja.

Z novimi tetoverji so prodrli tudi novi pristopi in nove zamisli. Na prvo mesto so postavili ustvarjalne vrednote, ne več ekonomskih. Večinoma so ustvarjali le velike tetovaže, prilagojene vse bolj skrbno izbranim strankam: stranke se jim prepustijo kot "neporisano umetniško platno". In nenazadnje, konvencionalne in tradicionalne podobe za tetoviranje so nadomestile fantazijske s področja znanstvene fantastike, tradicionalni japonski liki, (neo)plemenske slike, portreti in abstrakcije. Novi veter je v tetoviranje prinesel tudi tehnične inovacije, eksperimentiranje z vse širšim barvnim spektrom in tetoviranje z eno samo iglo. Nova generacija tetoverjev prihaja iz srednjega ali višjega srednjega družbenega sloja, nimajo odprtih trgovin in ne delajo folij za množično reprodukcijo.

Nekateri od teh umetnikov štejejo tetoviranje za podaljšek, ne pa za zanikanje njihovih interesov v slikarstvu, kiparstvu ali performansu. Človeško telo jim pomeni novo izrazno možnost v okviru trendov, ki so danes tudi v slikarstvu, kiparstvu, performansu in drugih plastičnih in vizualnih umetnostih.

Rojstvo novega medija

Sodobni umetniki spreminjajo naravo tetoviranja. Zaradi svojih novih in drugačnih nagnjenj do prisposabljanja, tehnik, materialov, strank in načinov, na katerih vidijo splošne funkcije tetoviranja, so vpeljali konceptualne primerke, poganske elemente in neilustrativne podobe na področje tradicionalnega tetoviranja. Tako so po mnenju umetnice Ruth Marten umetnosti tetoviranja preprečili stagnacijo; kot pravi Mike Bakaty: "Biti umetnik tetoviranja je nekaj povsem drugega kot dobro tetovirati."

Dela Jamie Summersove so na primer tako sofisticirana in visoko abstraktna v podobi, tehniki in koloraciji, da mnogi ljudje, ko jih vidijo prvič, mislijo, da so te podobe narisane na telo le začasno. Nedvomno so ta umetniška dela v teoriji in praksi bližja umetnikom, ki delajo v drugačnem mediju (na primer slikarjem), kot prizadevanjem njihovih stanovskih kolegov na področju tetoviranja.

Sodobno tetoviranje je danes na Zahodu najbolj razvito v ZDA. Korenine ameriškega tetoviranja so v ljudskem izročilu. Zgodnji ameriški primeri tetoviranja so pogosto surovo poslikani in so podobni ljudskim umetniškim portretom ali risanim figuram v njihovih značilnih, nespremenljivih stilih: zlasti to velja za ročno narejeno delo, ki je bilo opravljeno bodisi v zaporih ali pridobljeno od članov marginalnih skupin. Zahodno tetoviranje je celo danes označeno kot skupek podob, ki so jih pogosto dovršili različni tetoverji na istem klientu, katerih rezultat je bila zbirka nasprotujočih si, konfliktnih stilov, velikosti in sporočil. Nasprotno pa umetniki kot Bakaty, Marten in Summersova pazijo na celosten učinek dela, ki zajema natančno postavitev podobe ali poslikave na telo, njeno razmerje do subjektovih nagnjenj in prepričanj in razmerje vsake podobe do vseh drugih, tako obstoječih kot tistih, ki so načrtovane v prihodnje. Mišična

struktura klienta je upoštevana, prav tako kakor spremembe, ki se bodo zgodile zaradi staranja.

Poleg tega so pionirji umetnosti tetoviranja vztrajno razvijali nove tehnike. Medtem ko so v preteklosti tetoverji večino dela naredili s strojčkom s tremi (za risanje linij) in petimi iglami (za barvno polnjenje ploskev), je nedavno med sodobnimi tetoverji postalo popularno enoiglično tetoviranje, ki je podobno tradicionalnemu japonskemu ročnemu delu.

Summersova uporablja tehnike senčenja, s katerimi meša subtilne, pogosto pastelne tone, ne da bi jih zapirala v linearne vzorce. To ustvarja elegantno, neobičajno in

*Paul Booth: Hrošči, demoni, podgane. Izvirni motivi in dognana tehnika senčenja. Odlične možnosti senčenja povečujejo popularnost enobarvnega tetoviranja. Vir: **Outlaw Biker's Tattoo Revue Specials**, 1993.*

abstraktno vzorčenje. Marten se vse bolj posveča primitivnim, celo poganskim abstraktnim znakom in konceptualnim likom. Bakaty vključuje oboje: skrivnostne simbole in tradicionalne podobe. Šele novi pigmenti, izboljšane tehnike in radikalno spremenjeni odnos do tetoviranih podob so umetnikom omogočili, da na telesu izvedejo vse, kar so si zamislili na papirju. Razlika je v tem, da je delo videti boljše na živem, gibljivem in spremenljivem ozadju človeškega telesa. Tako na primer v naprej zamišljena podoba japonskega tetoverja brez izjeme upošteva okroglost okončin, izbočenost bradavic in zadnjice in celo spreminjanje telesa (podobe) zaradi napenjanja ali sproščanja mišic, na primer pri hoji, sedenju ali dviganju rok pri pozdravljanju.

Umetnina, ustvarjana na koži, zahteva nekatere večšine, pozornost in primernost, kot vsako risanje na papir. Toda umetnost tetoviranja ima še nekatere posebne kvalitete. Tetoviranje kot upodablajoča umetnost ima omejeno trajnost. Izvedeno je na živi, spreminjajoči se osebi. Umetnikovo delo postane avtonomno, ko je dokončano; od umetnika neodvisno in spreminjajoče se s situacijami, v katerih se umetnina nahaja. Sodobni umetniki, ki želijo nadzorovati ali narekovati kontekst, v katerem je njihovo delo videno, želijo v resnici kontekst sterilizirati ali pa ustvariti točno določen kontekst. Problema galerijskega predstavljanja umetnine pa pri tetoviranju ni, razen ko umetniki tetoviranja hočejo razstavljati delo, ki so ga naredili v drugih medijih. Medtem ko so slikarji in kiparji često obremenjeni z obstojnostjo svojega dela, z dolgoročnimi estetskimi in intelektualnimi učinki in vplivom svojega dela na dela svojih kolegov, resni umetniki tetoviranja vedo, da njihovo delo trajno spremeni drugo človeško bitje. Spremeni ne samo klientovo samopodobo, ampak tudi način, kako drugi vidijo tetovirano osebo v njegovem ali njenem nadaljnjem življenju. Pri delu umetnikov zahteve tetoviranja poudarjajo zasebnost in integriteto, tako kot izredno skrb, večšino in selektivnost: imena klientov niso nikoli razkrita, niti niso podobe dela uporabljane javno, v poslovne namene, razen če klienti tako želijo.

Človek: edina popolna umetnina

Ljudem, ki se odločijo za tetoviranje večjih razsežnosti, sodobna lepa umetnost tetoviranja bolj in bolj ponuja več transcendentalnih in spiritualnih dimenzij in manj objestnih, dekorativnih in erotično niansiranih likov. Za enega in drugega, poklicnega tetoverja in tetoviranca-subjekta je pomemben prenos iz fantazije k dejanju, iz notranje senzibilnosti v zunanjo manifestacijo. Tetoviranje je proces obnavljanja, preko

katerega subjekt ozavesti vse vrste drugih aspektov življenja; to je proces, kjer je najbolj verjetno, da se bo manifestiralo kolektivno nezavedno. Moderni umetnik pa si prizadeva oblikovati umetnost prav iz nezavednega.

Za nekatere umetnike je tetoviranje nejavni performans skozi intelektualno in intuitivno sodelovanje, je ritual, ki je namenjen kristalizaciji psihe. Tetoviranje je notranji način življenja in je neločljiv od kulture, ki ji pripada. Tako kot nekateri umetniki zavračajo slikarska in kiparska pravila, ki so prevladovala v 60-tih (ploskost, pomanjkanje podob ali iluzionističnih trikov, izrazitost pravokotnih oblik itd.), razširjajoč njihova raziskovanja preko slikarskih parametrov – v gledališče, arhitekturo, glasbo, jezik, film in video, performans in znanost – vidijo sodobni ustvarjalci na področju tetoviranja svoje delo v širšem kontekstu.

V umetnosti se danes pojavlja nova oblika populizma: umetniki nič več ne želijo sebe in svojega dela naslavljeni drug na drugega in na majhno poučeno in oblikovano občinstvo. Namesto tega vse bolj raste želja po delu izven tradicionalnih medijev, želja po tem, da delo naslovijo na neumetniško javnost in da ga postavijo v svobodnejši kontekst, kot bi si prej sploh bili zmožni misliti.

Sodobno tetoviranje uteleša razmerje subjekt-objekt, ki se mu moderna umetnost toliko posveča; tako na primer so bili v zgodnjih *body art* projektih Bruca Naumana, Dennisa Oppenheima in Chrisa Burdena umetniki oboje, subjekti in objekti umetniškega dela. Pri tetoviranju je to razmerje kompleksnejše: tetovirana oseba je tista, ne pa umetnik, ki privzema razmerje subjekt-objekt. Oseba, ki nosi tetovažo, je nedvomno objekt tetoviranja, vendar obenem nosi tudi umetniško delo, in je zato tudi subjekt umetniškega dela. Kot je nekdo dejal: "Kako bi lahko bolj cenil umetnost od tega, da se daš tetovirati."

Ker tetoverji delajo na veliko raznovrstnih ljudeh, ta umetnost zajema široko publiko, vključno s tistimi, ki jim klient tetovažo pokaže premišljeno ali nenamerno. Poleg tega tetoviranje vedno naleti na odziv tistih, ki pridejo v stik z njim. Kot pravi Bakaty: "Vsakdo na svetu ima odnos do tetoviranja. Nihče ni indiferenten." To se utegne zdeti zavidanja vredno tistim umetnikom, ki delajo v drugih medijih, katerih dostop do javnosti je določen s kontekstom, v katerem je delo videno, in ki pogosto teži h kakršnemukoli odzivu sploh: pozitivnemu ali negativnemu. Tetovirana oseba je na drugi strani dostopna skoraj vsakomur, kjerkoli, kadarkoli (naj si to on ali ona želi ali pa tudi ne), in prav takó umetnikovo delo. Bakaty meni, da je "tetoviranje edina oblika človeškega izražanja, ki je še ostala in ki vsebuje nekaj magije; vse drugo je že akademsko".

Leta preporoda niso v tetoviranje prinesla le svežega vetra, ampak so javnosti postopoma začela ponujati tudi vse

kakovostnejše stvaritve. Tetoverji nove dobe so se začeli opredeljevati za umetnike in svoja dela predstavljati kot umetnost. Zakladnica tetoviranja se je začela prikazovati v muzejih in galerijah, izzvala je komuniciranje v umetniških krogih. Tako se je tetoviranje resnično začelo kazati kot umetnost, se razstavljati kot umetnost, obravnavati kot umetnost ter prodajati in kupovati kot umetnost. Višja estetska raven ponudbe tetovaž je pritegnila klientelo z višjimi estetskimi zahtevami in ekonomskimi zmožnostmi, to pa je spet spodbudilo dviganje estetske ravni ponudbe tetovaž.

Tako kot pri drugih medijih je kulturna razpršitev izzvala nove pristope tudi v tetoviranju, tako po vsebini kot po obliki. Novi pristopi se kažejo v dveh smereh. Prva izhaja iz bogate japonske tradicije, ki je v sodobnem umetniškem tetoviranju pustila zelo močan vpliv. V prvi vrsti gre za stilizacijo ozadja tetovaž (s podobami, kot na primer vetrovi ali valovi), ki so uokvirili in skupaj povezali podobe v ospredju, zaradi česar so se tetovaže gledale kot freske. S tem je bil presežen do takrat na Zahodu prevladujoč bedž pristop, torej zbirka medsebojno nepovezanih tetovaž z obliko popularnih priponk. Druga kaže na vpliv starih plemenskih tetovaž, predvsem havajskih, maorskih, samoanskih in drugih tihomorskih otoških kultur. Nove plemenske stilistične oblike so v zahodnem tetoviranju ustalile večinoma abstraktne, črne tetovaže. S tetovirano stilizacijo ozadja, ki povezuje tetovaže v ospredju, in abstraktnimi tetovirnimi podobami se je tetoviranje še bolj oddaljilo od ritualnega, in postalo zato še bližje čistemu estetskemu namenu. Če so v preteklosti pri tetoviranju in spreminjanju človekove zunanosti sploh prevladovali funkcionalistični vzvodi (na primer zdravstveni, verski, socialni ali spolni nameni), pa se sodobno tetoviranje osvobaja vseh namenov in postaja domena lepega in lepote zaradi njiju samih.

TETOVIRANJE OSVOBAJA MODO

Fenomen mode še nikoli ni deloval tako aktualno kot prav v zdajšnjem času. Zaradi ekonomskih in energetskih kriz v zadnjih dveh desetletjih raste upor zoper potrošniško mentaliteto, hedonizem in lažni sijaj konsolidiranih institucij. Prisostvujemo procesu, ki na prvi pogled teži k spodkopavanju privilegijev in h kršitvi meščanskih tabujev. Na drugi strani pa lahko ugotovimo, kako protagonisti tega upora dopuščajo, da jih moda ponovno lovi v zanko in premaguje.

Med usihanjem starih in krepitvijo novih silnic ostaja moda edina avtentična stalnica. Je eden od najjasnejših pokazateljev tistega posebnega "okusa epohe", ki vsakič znova tvori temelj

vsakega estetskega in kritičnega vrednotenja nekega zgodovinskega časa. Prav zaradi stalnosti mode je izraba njenih zmogljivosti in razsežnosti pogosta tudi izven nje: v filozofiji, znanosti in še bolj na področju kulture, umetnosti, arhitekture, glasbe.

Moda se ohranja, neprestano se spreminja, razvija in usiha. Za človeka je raznovrstnost in različnost odetosti bistvena, vedno znova nekaj izmišljenega, spremenljivega in celo vsiljenega: pri živalih takšne avtonomnosti "obleke" ne poznamo. Človek torej ni "naraven", če svojemu telesu ne doda obleke, okrasa, maske ali na primer brazgotine, slike, tetovaže. S tem se človek vzpostavi kot posameznik z značilno, od drugih različno identiteto, šele s tem se poosebi. To dodajanje, umetničenje lastnega telesa je svoj najzrelejši izraz doseglo v obleki, dodatkih k obleki in frizurah.

Prvotni nameni, zaradi katerih so primitivni predniki okraševali svoje telo (natančneje kožo) z barvanjem, brazgotinjenjem ali tetoviranjem, je ponavadi imelo funkcionalističen domet. Okraševanje naj bi vodilo do zadovoljitve eksistenčnih ciljev (seksualni simboli, statusna in vraževerna nagnjenja, higienski ali zdravstveni razlogi...), ne pa zgolj estetskih namenov ali potreb. Zato vsaka, še manj pa večina prvotnih uporab telesa, prvega človekovega bogastva in predmeta posedovanja, ne more biti uvrščenih v področje mode. Pa vendar so tako tetoviranje kot tudi druge oblike stalnega in nestalnega spreminjanja zunanosti telesa najtesneje povezane z modo, zato ker so njena predhodnica. Razvile so zavest o telesnih transformacijah in razširile izrazje transformacij. Spoznali so nji-

hov estetski domet, pot do nefunkcionalistične uporabe človekovega telesa. V pradavnini si je človek telo okraševal z okraševanjem kože: z barvanjem ali s tetoviranjem. Kasneje, ko si je odel obleko, to je nekakšno "drugo kožo", je začel okraševati tudi njo. Tako sta tetoviranje in barvanje (okraševanje prve kože) telesa predhodnika in vir okraševanja oblačil – tkanine, svoje druge kože.

Preobrat v modi

V novejšem času se je tetoviranje modi približalo s tem, ko je postalo najprej dekorativno, potem pa predvsem estetsko. Za modo je zelo značilno, da podpira tisto, kar je že institucionalizirano ali pa bo kmalu postalo takšno. Vzpostava-

*Tattoo Style' v modi
oblačenja: 'Tetovaža' na
stretchu ali T-Shirtu kot drugi
koži, se prepleta s tetovažo
(poslikavo) telesa.
Vir: Donna, december 1993.
Foto: Jean Baptiste Mondino.
Kolekcija Jean Paul Gaultier,
Pomlad –poletje '94.*

vljanje tetoviranja kot umetnosti je pomenilo njegovo legalizacijo vsaj v umetniških krogih. To pa je zanesljiva pot do njegove institucionalizacije na eni strani in do mode na drugi.

Težko bi našli primer, ko se pomembnejši spremembi običajev, političnih razmer, morale v nekem okolju ni pridružila tudi transformacija mode v oblačenju, kar je ponavadi najavilo novosti v sami estetski ikonografiji. Rastoče zanimanje mode za tetoviranje se danes praviloma vklaplja v etnološke pomene, to pa v vračanje h koreninam, izvirnim podobam in potrebam ter naravi; stran od nasilne posamičnosti in neprebojne zaprtosti, k sporočilom, naslovljenim na široko občinstvo, in k pop kulturi.

Inverzija statusnih oznak, poznana iz oddaljene in celo novejšje zgodovine (na primer zanimanje starejših za modo mlajših je spodrinilo še ne tako oddaljeno zanimanje mladostnikov za oblačila njihovih (pra)staršev, je pomagala tetoviranju najti pot družbenega obrobja v središče enega od modnih trendov. Pred tremi stoletji je moda buržoazije, zaradi velikega porasta njene ekonomske moči, izpodrinila modo plemstva. Tisto, kar pa izgubi svojo nekdanjo (privilegirano) veljavo, lahko v naslednjem obdobju postane obeležje kake kategorije, ki je obrobna, družbeno marginalna. In nasprotno!

Eden od značilnejših pojavov našega časa je praksa, da zastavonoše novih mod (in tistih, ki jih sprejemajo) niso več pripadniki vladajočih razredov, niti bogatejših delov družbe. Dandanes imajo na modo največji vpliv srednji sloji prebivalstva in mladi. "Demokratizacija" mode je posledica sprememb v družbeni strukturi, kjer največji del zavzemajo prav srednji sloji, tako imenovane široke mase potrošnikov. V modi torej prihaja do povsem novega položaja: prilagaja se nižjemu, ne več višjemu. Tisti, ki se ne prilagaja modi, ki so jo sprejele široke potrošniške mase, je za trendi zaostal. Stilsko izenačevanje družbe, v kateri živimo, je po liberalizacijskih trendih v šestdesetih letih v sedemdesetih pripeljalo do tega, da vsak lahko obleče, kar hoče, ali kot se je pošalil Yves Saint Laurent: "Ni več moderno biti moderen." Kdor hoče biti moderen, mora vzpostaviti svojo lastno podobo, ne pa da se podredi vsiljevanju od zgoraj.

Potreba po razlikovanju pa med ljudmi kljub temu obstaja in se morda celo krepi. Izhaja iz sodobnih družbenih gibanj, ki utaplajo razlikovanje ljudi po

pripadnosti različnim družbenim razredom, kastam, slojem in celo po premoženjskem stanju. Tako je v Evropi in v ZDA vse izrazitejša težnja po kristalizaciji pripadnosti ali vsaj ustvarjanju podobe o pripadnosti posamezni stilski kategoriji oseb. Te kategorije pa se medsebojno razlikujejo prav zaradi sprejemanja zanj značilnih mod obnašanja: tako se danes ljudje vse bolj razvrščajo med menedžerje, hipije, sindikaliste, levičarje, državne uradnike, športnike...

Sodobna kultura zahteva ne le osebno izpovednost, ampak celo poudarjeno, morda celo pretirano notranjo pripovednost. In kaj bi sploh lahko bilo bolj pretirano od tetovaže? Zato tudi sodobna moda postaja vse bolj poosebljena, vezana na okus in želje posameznika. Prispevala bo vse večji delež k temu, da se bo posameznik znotraj skupnosti razlikoval od drugih po svojem individualnem okusu. Ne le, da je tetoviranje postalo vse sprejemljivejše za modo oblačenja, tudi moda se je približala nekaterim izraznim izhodiščem tetoviranja. Ključa za razvozlanje paralingvističnih sporočil mode oblačenja in tetoviranja sta se vzajemno približala.

To pa bi lahko pomenilo, da so se zblížali tudi nekdanji nosilci tetovaž in današnji, sicer bolj ali manj netetovirani posnemovalci. Lepotičenje in skrb za zunanji videz imata danes takšen pomen, kot sta ga utegnila imeti le še v kakšni oddaljeni in pozabljeni preteklosti: takrat, ko so bili zadovoljni že s skromnim, statičnim življenjem iz rok v usta, a kljub temu življenjem, polnim občutij in njihovega subtilnega izražanja. Tako na primer primitivnemu, v pragozdovih živečemu Papuancu ni potrebno delati, da bi se preživel, saj mu palme, ki rastejo povsod, ponujajo vse, kar verjame, da potrebuje. Namesto, da bi se gnal za "materialnimi dobrinami", se lahko posveča polnjenju življenja s "kakovostjo", kot bi rekli danes in bi bilo verjetno narobe. Kartezijanska razdvojenost sodobnega človeka, ki nasilno razlikuje med množino in kakovostjo, med dušo in telesom, je morda ujela svoj rep. Človek je začel bežati iz realnega sveta, iz racionalnega in količinskega, umika se v svet imaginarnega, čutnega, v *mythos*. Tetovaža (ali njo posnemajoča moda) lahko zato komu deluje kot njegov drugi jaz, tisti, ki je ne le nekje na poti k napredku pozabljen, ampak je morda nekdanj celo prevladoval.

S tem, ko sodobni človek zavrača podobo, ki si jo odeva današnji svet, se včasih sam odriva na obrobje te družbe. Skaženo podobo svojega okolja lahko zavrne tudi tako, da spremeni svojo zunanost. Ne le, da s tem postane drugačen (čist), simbolično lahko zavrne tudi tisto, kar mu je dano – s tem, ko poseže v svojo telesno podobo: ko spremeni svojo telesno podobo, lahko pokaže, da je gospodar tudi nad to, tako poudarjano (prevladujočo) ravnijo dojemanja sveta.

Obladuje tisto, kar drugim vlada, zaradi česar je bližje uravnoveženju svojih različnosti. Zato je danes mejo med trendom in obrobjem težje določiti kot kdaj prej, razlika med njima je postala kvantitativna. In prav zato utegne biti subkultura obrobja, kamor spada tudi tetoviranje, danes še bolj živa kot kdaj prej. Poosebljenje z obrobjem je zato postalo celo sprejemljivejše kot identifikacija z *mainstreamom*.

Obračanje k čutnemu (stran od zgolj razumskega) in ponovna opredelitev družbenega položaja sodobnega človeka (stran od središča) spreminja tudi naše možnosti za izražanje in načine sporazumevanja. Komunikacija postane drugačna zaradi bolj osebnih nagibov za sporazumevanje in zaradi povečane potrebe po notranjem pogovoru in izražanju. Umetniško izražanje je eden od načinov za večjo pretanjenost sporočevalnih poti in pobud. Tetoviranje pa je med umetniškimi načini ustvarjanja včasih obravnavano kot izražanje, kjer se stopita objekt in subjekt, morda bi lahko rekli popolno izražanje, stapljanje telesnega in zunanega z notranjim, duhovnim.

LITERATURA

- DORFLES, Džilo (1986): *Moda, Bratstvo i jedinstvo*, Novi Sad, str. 191.
- IRMAS, Deborah (1992): *Drawn and Colored*, *Artforum*, 31/4 (december, 1992), str. 62-63.
- JUNG, Carl (1993): *Spomini, sanje, misli*, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- LARDEUR, Anne (1993): *Tattoo Style*, *Domma*, let. XIV/12 (december 1993), str. 138.
- McEVILLEY, Thomas (1983): *Art in the Dark*, *Artforum* št.10, summer 1983, str. 62-71.
- Outlaw Biker - Tattoo Revue**, New York, marec 1994.
- PFOUTS, Chris. *Carrying Old Masters, The Blubak's Tattooing Saga*. New York, *Tattoo World*, 1/1 (maj 1994), str. 27-33.
- RIAN, Jeff (1993): *What's All This Body Art?*, *Flash Art* 168, januar-februar 1993, str. 51 -53.
- RICHIE, Donald (1973): *Japanese Art of Tattooing*, *Natural History*, Dec., str. 50-9.
- RIEFENSTAHL, Leni (1976): *The People of Kau*, Wm. Collins Sons & Co., London.
- SANDERS CLINTON, R (1989): *Customizing The Body*, **The Art and Culture of Tattooing**, Temple University Press, Philadelphia.
- SCUTT, Gotch (1986): *Sex, Art and Symbol*, A. S. Barnes and Co., South Brunswick.
- TELBAN, Borut. *Telo kot slikarsko platno*, **Naši razgledi**, Ljubljana, 10. marec 1989.
- The Economist*, avgust 1994.
- TORGOVNICK, Marianna (1992): *Skin and Bolts*, *Artforum*, 31/4 (dec. 1992), str.64-65.
- TUCKER, Marcia (1981): *Tatto, The state of the Art*, *Artforum*, 19/9 (maj, 1981), str. 42-47.
- Vogue**, marec 1994.

VREMEC, Dimitrij (1992): **Tetoviranje – etnološko kulturni oris**, Nova Gorica, 56 str.
Tattoo Revue, let. 6, št. 25, (marec 1993), Don Ed Hardy: Now & Zen.
Tattoo Revue, 2/1 (marec 1993).